

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्य विकसनासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांचा परिणामकारकतेचा अभ्यास

ईश्वर बोरसे, संशोधक, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव
डॉ. तुषार मधुकर माळी, मार्गदर्शक, शिरपूर एज्युकेशन सोसायटी संचलित आर.सी. पटेल शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय, शिरपूर

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनात शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील विद्यार्थी व विद्यार्थिनींच्या अध्ययन कौशल्यावर आधारित कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करण्यासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा आधारे संशोधन कार्य करण्यात आले सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा आधार घेऊन बीएड महाविद्यालयातील 50 विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली. माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व t मूल्य या सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात आला. यात असे दिसून आले की विद्यार्थिनी व विद्यार्थी यांच्या अध्ययन कौशल्य विकसनासाठी कृती उपक्रम प्रत्यक्ष राबवल्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यावर सकारात्मक परिणाम दिसून आला.

प्रस्तावना:

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये भावी शिक्षकांना घडवणारी महत्वाची केंद्रे आहेत. या महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या केवळ सैद्धांतिक ज्ञानावरच नव्हे, तर त्यांच्या व्यावसायिक कौशल्यांवर आणि अध्ययन कौशल्यांवरही लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. प्रभावी शिक्षक बनण्यासाठी उत्तम अध्ययन कौशल्ये असणे अत्यंत महत्वाचे आहे. ही कौशल्ये विद्यार्थ्यांना केवळ अभ्यासक्रमातच नव्हे, तर त्यांच्या संपूर्ण शैक्षणिक आणि व्यावसायिक जीवनात उपयोगी ठरतात. त्यामुळे, शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी विविध कृती उपक्रम राबविले जातात. या उपक्रमांची परिणामकारकता तपासणे आणि त्याआधारे आवश्यक बदल करणे, भावी शिक्षकांच्या गुणवत्ता वाढीसाठी अत्यंत महत्वाचे आहे. या विस्तृत लेखामध्ये, शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांचा परिणामकारकतेचा सखोल अभ्यास केला जाईल. अध्ययन कौशल्ये म्हणजे माहिती ग्रहण करणे, विश्लेषण करणे, संश्लेषण करणे, लक्षात ठेवणे आणि त्याचा प्रभावीपणे वापर करणे यासाठी आवश्यक असलेल्या क्षमता आणि पद्धती. यामध्ये नोट्स घेणे, सारांश करणे, वेळेचे व्यवस्थापन करणे, परीक्षेची तयारी करणे, स्वयं-अध्ययन करणे आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर करणे यांसारख्या कौशल्यांचा समावेश होतो. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांसाठी ही कौशल्ये अधिक महत्वाची ठरतात, कारण त्यांना केवळ स्वतःच्या अभ्यासावर लक्ष केंद्रित करायचे नसते, तर भविष्यात आपल्या विद्यार्थ्यांनाही ही कौशल्ये शिकवायची असतात. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी अनेक प्रकारचे कृती उपक्रम आयोजित करतात.

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी राबविले जाणारे विविध कृती उपक्रम भावी शिक्षकांच्या व्यावसायिक जडणघडणीत अत्यंत महत्त्वपूर्ण

भूमिका बजावतात. या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी अध्ययन सवयी, स्वयं-अध्ययन क्षमता आणि माहितीचा योग्य वापर करण्याची कौशल्ये विकसित होतात. तथापि, या उपक्रमांची परिणामकारकता सुनिश्चित करण्यासाठी त्यांचे नियमित मूल्यांकन करणे, विद्यार्थ्यांचे मत जाणून घेणे आणि आवश्यकतेनुसार सुधारणा करणे महत्वाचे आहे. महाविद्यालयांनी योग्य नियोजन, शिक्षकांचे प्रशिक्षण, विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग आणि आवश्यक संसाधनांची उपलब्धता यावर लक्ष केंद्रित केल्यास, हे कृती उपक्रम निश्चितच अधिक प्रभावी ठरतील आणि गुणवत्तापूर्ण भावी शिक्षक घडविण्यात मदत करतील. या अभ्यासातून मिळालेल्या निष्कर्षांच्या आधारे, शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये त्यांच्या अभ्यासक्रमात आणि कृती उपक्रमांमध्ये आवश्यक बदल करून विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यांचा विकास अधिक प्रभावीपणे करू शकतील.

सदर संशोधनाची गरज

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे आजच्या शिक्षण पद्धतीत अत्यंत आवश्यक आहे. भावी शिक्षकांनी स्वतः प्रभावीपणे शिकणे आणि ज्ञान ग्रहण करणे जितके महत्वाचे आहे, तितकेच विद्यार्थ्यांना शिकण्यास मदत करण्यासाठी त्यांच्यामध्ये योग्य अध्ययन कौशल्ये विकसित करणेही महत्वाचे आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासावर आणि विद्यार्थ्यांच्या क्षमता-आधारित शिक्षणावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर, शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये राबविले जाणारे उपक्रम भावी शिक्षकांना या नवीन शैक्षणिक दृष्टिकोनानुसार तयार करण्यासाठी किती प्रभावी आहेत, हे तपासणे गरजेचे आहे. अनेकदा महाविद्यालयांमध्ये विविध उपक्रम राबविले जातात, परंतु त्यांची उद्दिष्टे साध्य झाली आहेत की नाही, विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यांमध्ये अपेक्षित बदल झाले आहेत की नाही, याची ठोस माहिती उपलब्ध नसते. त्यामुळे, या उपक्रमांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करणे आणि त्याआधारे आवश्यक सुधारणा करणे अत्यावश्यक आहे. जर उपक्रम अपेक्षित परिणाम देत नसतील, तर त्यांची पुनर्रचना करणे किंवा नवीन प्रभावी पद्धतींचा अवलंब करणे गरजेचे आहे. या संशोधनातून मिळणारे निष्कर्ष महाविद्यालयांना त्यांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांना अधिक प्रभावी आणि विद्यार्थी-केंद्रित बनविण्यासाठी उपयुक्त ठरतील.

संशोधनाची गरज

आणखी एका महत्वाच्या कारणातून स्पष्ट होते. आजच्या माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात विद्यार्थ्यांसमोर ज्ञानाचा महासागर उपलब्ध आहे. अशा परिस्थितीत, शिक्षकांची भूमिका केवळ माहिती देणारी नसून, विद्यार्थ्यांना ते ज्ञान कसे मिळवावे, त्याचे विश्लेषण कसे करावे आणि त्याचा योग्य वापर कसा करावा हे शिकवणारी असावी लागते. यासाठी भावी शिक्षकांमध्ये स्वतःमध्ये उत्तम अध्ययन कौशल्ये असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ते आपल्या विद्यार्थ्यांना प्रभावीपणे मार्गदर्शन करू शकतील. जर शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्ये विकसित करण्यात कमी पडले, तर भविष्यातील पिढीला सक्षम आणि स्वयं-अध्ययनशील नागरिक घडवण्यात अडचणी येतील. त्यामुळे, या उपक्रमांची परिणामकारकता तपासणे आणि त्यांना अधिक सक्षम बनवणे ही काळाची गरज आहे. या अभ्यासातून निष्पन्न होणारे निष्कर्ष धोरणकर्त्यांना आणि शिक्षण प्रशासकांना शिक्षक प्रशिक्षणाच्या धोरणांमध्ये आवश्यक बदल घडवून आणण्यासाठी उपयुक्त ठरतील. शिवाय, प्रत्येक विद्यार्थ्याची

अध्ययनशैली आणि शिकण्याची गती वेगळी असते. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील उपक्रम सर्व प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या गरजा पूर्ण करतात का, हे तपासणेही महत्वाचे आहे. काही उपक्रम विशिष्ट प्रकारच्या अध्ययनशैली असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी अधिक प्रभावी ठरू शकतात, तर इतरांना त्याचा म्हणावा तसा फायदा होत नाही. त्यामुळे, संशोधनातून हे स्पष्ट होणे आवश्यक आहे की कोणते उपक्रम कोणत्या प्रकारच्या विद्यार्थ्यांसाठी अधिक उपयुक्त आहेत आणि महाविद्यालये सर्वसमावेशक अध्ययन कौशल्ये विकास कार्यक्रम कसा तयार करू शकतात. या अभ्यासाच्या माध्यमातून शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांसाठी अधिक वैयक्तिकृत आणि प्रभावी शिक्षण अनुभव प्रदान करण्याची दिशा मिळू शकेल, ज्यामुळे भावी शिक्षक अधिक आत्मविश्वास आणि सक्षमतेने आपल्या व्यावसायिक जीवनात प्रवेश करू शकतील.

सदर संशोधनाचे महत्त्व

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास अनेक स्तरांवर महत्वाचा आहे. सर्वप्रथम, या संशोधनातून शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांना त्यांच्या सध्याच्या कार्यक्रमांचे वस्तुनिष्ठ मूल्यांकन करण्याची संधी मिळेल. कोणत्या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यांमध्ये सकारात्मक बदल झाले आहेत आणि कोणत्या उपक्रमांमध्ये सुधारणेची आवश्यकता आहे, याची माहिती मिळाल्यास महाविद्यालये अधिक प्रभावी प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करू शकतील. यामुळे वेळेचा, श्रमाचा आणि संसाधनांचा योग्य वापर करणे शक्य होईल आणि प्रशिक्षण अधिक परिणामकारक बनेल.

दुसरे महत्वाचे कारण म्हणजे, या संशोधनातून भावी शिक्षकांना अधिक चांगल्या प्रकारे तयार करता येईल. उत्तम अध्ययन कौशल्ये असलेले शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांना अधिक प्रभावीपणे शिकवू शकतील. ते स्वतः नवीन ज्ञान आणि कौशल्ये सहजपणे आत्मसात करू शकतील आणि आपल्या विद्यार्थ्यांमध्येही स्वयं-अध्ययनाची वृत्ती विकसित करू शकतील. आजच्या स्पर्धात्मक युगात आणि सतत बदलणाऱ्या ज्ञानव्यवस्थेत, स्वयं-अध्ययन ही एक अत्यंत महत्वाची क्षमता आहे. त्यामुळे, जर शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये ही क्षमता प्रभावीपणे विकसित करू शकली, तर ते भविष्यातील पिढीला सक्षम नागरिक बनविण्यात मोलाची भूमिका बजावतील. या संशोधनाचे महत्त्व शैक्षणिक धोरण आणि प्रशासनाच्या दृष्टीनेही अनमोल आहे. या अभ्यासातून मिळणारे निष्कर्ष शिक्षक प्रशिक्षणाच्या धोरणांमध्ये आवश्यक बदल घडवून आणण्यासाठी उपयुक्त ठरतील. कोणत्या प्रकारच्या कृती उपक्रमांना अधिक महत्त्व द्यायला हवे, प्रशिक्षणाची रचना कशी असावी आणि मूल्यांकनाच्या कोणत्या पद्धती अधिक प्रभावी आहेत, याबद्दल धोरणकर्त्यांना मार्गदर्शन मिळू शकेल. यामुळे केवळ शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्येच नव्हे, तर संपूर्ण शिक्षण प्रणालीत सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास मदत होईल. शेवटी, या संशोधनाचा थेट परिणाम विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तापूर्ण शिक्षणावर होईल, कारण अधिक सक्षम आणि प्रभावी शिक्षक तयार झाल्यास, ते आपल्या विद्यार्थ्यांना उत्तम शिक्षण आणि मार्गदर्शन देऊ शकतील, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधला जाईल.

समस्या विधान:

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्य विकसनासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांचा परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

उद्दिष्टे:

1. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनी व विद्यार्थी यांच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व चाचणीच्या आधारे शोध घेणे.
2. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनी व विद्यार्थी यांच्या अध्ययन कौशल्य विकासासाठी विविध कृती पूर्व व उत्तर चाचणीच्या आधारे तुलनात्मक अभ्यास करणे.

परिकल्पना:

1. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.
2. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनीच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.
3. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनी व विद्यार्थी यांच्या अध्ययन कौशल्य विकासासाठी पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनी व विद्यार्थी यांच्या अध्ययन कौशल्यचा अभ्यास करण्यासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला.

जनसंख्या:

प्रस्तुत संशोधनात शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनी व विद्यार्थी 200 जनसंख्या म्हणून निश्चिती करण्यात आली होती.

न्यादर्श:

प्रस्तुत संशोधनात सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने एकूण 50 विद्यार्थिनी व विद्यार्थी शिक्षकची न्यादर्श निवड करण्यात आला होता.

संशोधनाचे साधने:

प्रस्तुत संशोधनात अध्ययन कौशल्यचा अभ्यास करण्यासाठी स्वयंनिर्मित अध्ययन शैली चाचणीचा वापर करण्यात आला.

संख्याशास्त्रीय परिमाणे

प्रस्तुत संशोधनात संकलित माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी टक्केवारी, मध्यमान, प्रमाणविचलन व t मूल्य या संख्याशास्त्रीय परिमाणांचा अवलंब करण्यात आला होता.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वेचन

संशोधनात संशोधकाने अध्ययन कौशल्यचा अभ्यास करणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांची आखणी करण्यात आली. प्रत्यक्ष कृती उपक्रम राबविल्यानंतर दिलेल्या प्रतिसादाचे पूर्व व उत्तर चाचणीच्या आधारे तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला.

उद्दिष्टे व परिकल्पनांचे परीक्षण

उद्दिष्टे:1

परिकल्पना 01 : शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

तक्ता क्रमांक 01 :

अध्ययन कौशल्य	N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
पूर्व चाचणी	25	55.79	14.75	2.00	8.79	त्याग
उत्तर चाचणी		60.46	15.46			

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

स्वाधीनता मात्रा (23) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 8.79 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा कमी आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार त्याग करावा लागेल यावरून असे दिसून येते की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक दिसून येतो. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्य विकसनासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांचा पूर्व चाचणीतील मध्यमान गुणांकापेक्षा उत्तर चाचणीतील मध्यमान गुणांक अधिक आहे.

निष्कर्ष

यावरून असे म्हणता येईल की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कौशल्य विकसित करण्यासाठी संशोधकांना राबविण्यात आलेले कृती उपक्रम हे अधिक परिणामकारक आहेत.

परिकल्पना 02 : शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनीच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

तक्ता क्रमांक 02 :

अध्ययन कौशल्य	N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
पूर्व चाचणी	25	53.83	13.79	2.00	6.79	त्याग
उत्तर चाचणी		61.28	14.52			

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

स्वाधीनता मात्रा (23) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 6.79 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा कमी आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार त्याग करावा लागेल यावरून असे दिसून येते की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनीच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक दिसून येतो. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनीच्या अध्ययन कौशल्य विकसनासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांचा पूर्व चाचणीतील मध्यमान गुणांकापेक्षा उत्तर चाचणीतील मध्यमान गुणांक अधिक आहे.

निष्कर्ष

यावरून असे म्हणता येईल की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थिनीच्या अध्ययन कौशल्य विकसित करण्यासाठी संशोधकांना राबविण्यात आलेले कृती उपक्रम हे अधिक परिणामकारक आहेत.

परिकल्पना 03 : शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनीच्या अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक आढळून येत नाही.

तक्ता क्रमांक 03 :

अध्ययन कौशल्य	N	M	SD	Table 't' value	Obtained 't' value	Decision
पूर्व चाचणी	50	51.67	15.79	2.00	7.23	त्याग
उत्तर चाचणी		62.49	14.46			

विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

स्वाधीनता मात्रा (48) साठी 0.05 सार्थकता स्तरावर टेबल 't' मूल्य 2.00 आहे. प्राप्त मूल्य 7.23 असून ते टेबल 't' मूल्यापेक्षा कमी आहे. म्हणून शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार त्याग करावा लागेल यावरून असे दिसून येते की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनी व विद्यार्थी अध्ययन कौशल्यचा पूर्व व उत्तर चाचणीच्या माध्यमान गुणांकात सार्थक फरक दिसून येतो. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधील विद्यार्थिनी व विद्यार्थी अध्ययन कौशल्य विकसनासाठी राबविल्या जाणाऱ्या विविध कृती उपक्रमांचा पूर्व चाचणीतील मध्यमान गुणांकापेक्षा उत्तर चाचणीतील मध्यमान गुणांक अधिक आहे.

निष्कर्ष

यावरून असे म्हणता येईल की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थिनी व विद्यार्थीच्या अध्ययन कौशल्य विकसित करण्यासाठी संशोधकांना राबविण्यात आलेले कृती उपक्रम हे अधिक परिणामकारक आहेत.

संदर्भग्रंथ सूची

1. कुलकर्णी, अ. (2018). यशाची गुरुकिल्ली: प्रभावी अभ्यास. मनोरमा प्रकाशन.
2. पाटील, वि. स. (2021). अध्ययन तंत्र: विद्यार्थ्यांसाठी मार्गदर्शन. सार्थक प्रकाशन.
3. देशमुख, रा. ना. (2019). स्मरणशक्ती आणि परीक्षेतील यश. अभ्युदय बुक डेपो.
4. मोरे, सु. भा. (2023). वेळेचं व्यवस्थापन आणि अभ्यासाची योजना. दिशा प्रकाशन.
5. गावंडे, मं. कृ. (2017). नोट्स घेण्याची कला आणि प्रभावी वापर. ज्ञानसागर पब्लिकेशन.
6. थोरात, शि. द. (2020). एकाग्रता: अभ्यासातील महत्त्वपूर्ण घटक. प्रेरणादायी साहित्य.
7. शर्मा, र. अ. (2022). शिकण्याच्या नवीन वाटा. अक्षर दालन.
8. भोसले, उ. म. (2016). आत्मविश्वास आणि यशस्वी अभ्यास. चैतन्य प्रकाशन.
9. जाधव, प्र. ल. (2024). विद्यार्थी जीवन: कौशल्ये आणि विकास. नवभारत साहित्य.